International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना

निरंजन सखाराम रजपूत
संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
Corresponding Author - निरंजन सखाराम रजपूत

DOI - 10.5281/zenodo.10967454

प्रस्तावना :

ब्रिटीशांच्या गुलामगिरी विरुद्ध दीर्घ संघर्षानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत एक स्वतंत्र राष्ट्रम्हणून उदयास आला आणि भारत एक संसदीय, सार्वभौम, समाजवादी,धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक राष्ट्र बनले. भारताने स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सर्वक्षेत्रात मोठी प्रगती केली असली तरीही, देशाला अजूनही असंख्य समस्यांना तोंड द्यावे लागते आहे.कारण भारतीय लोकशाही समाजरचनेत असलेली विविधता. भारतात जात, धर्म,वंश, पंथ, व भाषा यामध्ये विविधता आढळून येते. अश्या ह्या गुंतागुंतीच्या समाज व्यवस्थेमुळे भारतापुढे विविध सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.जसं कि, गरिबी, बालमजुरी, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, अंमली पदार्थांचे व्यसन, लोकसंख्या,प्रदूषण, महिलांवरील अत्याचार, बालगुन्हेगारी, जातीय भेदभाव इत्यादि काही महत्त्वाच्या समकालीन सामाजिक समस्या दिसून येतात.

भारत हा जगातील विकसनशील देशांपैकी एक आहे, ज्याची लोकसंख्या जगामध्ये सर्वात जास्त आहे. अनेक धोरणे प्रभावीपणे राबवूनही देशातील सामाजिक समस्यांचे पूर्णपणे निर्मूलन झालेले नाही. सामाजिक समस्या म्हणजे समाजातील प्रस्थापित सामाजिक नियमने आणि मुल्ये यांच्याशी विसंगत असलेली स्थिती होय. ज्या स्थितीत सामुहिक प्रयत्नाद्वारा सुधारणा घडवून आणता येणे शक्य आहे, असा लोकांचा विश्वास असतो, अशी अनिष्ट आणि आक्षेपार्ह सामाजिक स्थिती होय. या व्याख्येमध्ये वस्तुनिष्ठ घटक आणि व्यक्तिनिष्ठ घटक समाविष्ट आहेत. देशाच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे हा या संशोधन अभ्यासाचा मुख्य उद्देश आहे सदरच्या अभ्यासासाठी माहिती संकलनाची दुय्यम पद्धत अवलंबली गेली आहे. यासाठी विविध पुस्तके, जर्नल, लेख, कॉन्फरन्स कार्यवाही आणि ऑनलाइन स्त्रोतांमधून डेटा गोळा केला गेला प्रस्तुत अभ्यासामध्ये गरिबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार,

बालमजुरीआणि अंमली पदार्थांचा वापर या प्रमुख सामाजिक समस्यां व त्यापाठीमागील कारणांवर प्रकाश टाकलेला आहे. यातून संशोधकाला असेही आढळून आले आहे की सामाजिक समस्या या स्वतंत्र नसून त्या परस्पस्संबंधित आणि परस्परावलंबी आहेत. भारत सरकार सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबवत आहे. तरीदेखील आजही या समस्या ज्वलंत असलेल्या दिसून येतात

संशोधन उद्दिष्टे:

१. भारतातील समकालीन सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

२. भारतातील समकालीन सामाजिक समस्यांच्या कारणांच्या अभ्यास करणे.

३. भारतातीलसमकालीन सामाजिक समस्यांच्या संदर्भात सरकारने योजलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी गरिबी, भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, बालमजुरी आणि अंमली पदार्थांचे सेवन इत्यादी समकालीन सामाजिक समस्यांचा आभास करण्यात आला आहे. या समस्यांची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे,

१. गरिबी :

गरिबी हि एक संरचनात्मक समस्या असल्यामुळे तिचा विचार आपल्याला सामाजिक स्तररचनेतील तळागाळातील लोकांच्या संदर्भात करावा लागतो. गरिबी म्हणजे अशा वस्तूंचा अपुरा पुरवठा कि, ज्या व्यक्तीला तिचे आरोग्य आणि जोम कायम ठेवायला आवश्यक असतात. गरिबी आजच्या समाजापुढील गरिबी हि एक मोठी आणि प्रदीर्घ काळापासून चालत आलेली एक प्रमुख समस्या आहे.

भारतातील गरिबीची कारणे:

1. भ्रष्टाचार
2. जास्त लोकसंख्या
3. बेरोजगारी
4. बालमजुरी
5. अंमली पदार्थांचे व्यसन

गरीबी हाताळण्यासाठी सरकारने योजलेले उपक्रम:भारत सरकारने विविध उपक्रम सुरू केले आहेतगरिबी निर्मूलन कार्यक्रम जसे कीराष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना (NOAPS),अन्नपूर्णा योजना, प्रधानमंत्री ग्रामीणआवास योजना (PMGAY), जवाहर ग्रासमृद्धी योजना इत्यादी.

२. भ्रष्टाचार:

पाश्चिमात्यीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, धर्मनिरपेक्षता यासारख्या भारतीय समाजातील बदलांमुळे जीवनशैली, विवाह, शिक्षण, अर्थव्यवस्था इत्यादींशी संबंधित मूल्ये आणि वृत्तींमध्ये विविध बदल झाले आहेत. अशा बदलांमुळे भारताला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. . भारतातील सामाजिक समस्यांमधील भ्रष्टाचार हा एक महत्त्वाचा घटक व प्रचलित असलेली सामाजिक समस्या आहे. सामान्य भाषेत, भ्रष्टाचार म्हणजे लाच घेणारा, बेकायदेशीर,अप्रामाणिकपणा होय.

भ्रष्टाचाराची कारणे:

1. लोकांचा पैसा कमावणारा स्वभाव
2. आर्थिक गरज
3. काळ्या पैशाची उपस्थिती
4. भ्रष्टाचारासाठी शिक्षेची कमतरता किंवा अपुरी तरतूद.
5. अंमली पदार्थांचे व्यसन

भ्रष्टाचार संपवण्यासाठी सरकारने योजलेले उपक्रम : भारत सरकारने भ्रस्टाचारला आला घालण्यासाठी भ्रष्टाचार प्रतिबंध (संशोधन) अधिनियम २०१८ केला आहे. तसेच 'द प्रिव्हेंशन ऑफ करप्शन ॲक्ट, १९८८' हा कायदा देखील केला आहे.

३. बेरोजगारी:

बेरोजगारी ही एक जागतिक घटना आहे जिथे काम करण्यास इच्छुक असलेल्या व्यक्तीला त्याच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी कमाई करण्यासाठी नोकरी मिळत नाही. बेरोजगारी म्हणजे श्रामबाजारातील अशी स्थिती कि, ज्यामध्ये उपलब्ध सधींच्या संख्येपेक्षा श्रमिकांचा पुरवठा अधिक असतो.ही भारतातील वाढती सामाजिक समस्या आहे. थोडक्यात, अपंग नसलेल्या माणसाला कमाईचे साधन उपलब्ध करून देण्यात समाज अपयशी ठरतो.

बेरोजगारीची कारणे:

1. व्यावसायिक अयोग्यता
2. वय
3. यांत्रिकीकरण
4. संप/टाळेबंदी
5. जास्त लोकसंख्या

भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी आहे. अयोग्य किंवा अपुऱ्या शिक्षण पद्धतीमुळे लोक विविध क्षेत्रात काम करण्यास योग्य ठरत नाहीत. शेती हा आपल्या देशाचा कणा असल्यामुळे ९०% भारतीय लोक त्यांच्या उपजीविकेसाठी शेतीवर अवलंबून आहेत आणि शेती हा मान्सूनच्या हातातला जुगार आहे; म्हणून, शेतीच्या या हंगामी स्वरूपामुळे शेतमजूर कमी काम करतात. भारतातील सामाजिक समस्यांवरील केस स्टडी हे दर्शविते की लोकसंख्येची उच्च वाढ देखील वाढत्या बेरोजगारी आणि गरिबीसाठी एक घटक आहे.

बेरोजगारीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी सरकारने केलेले उपक्रम:

तरुणांचे करिअर घडवण्यासाठी सरकारने विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे. सरकार वेळोवेळी महारोजगार अभियान, शासन आपल्या दारी यासारख्या विविध योजना आणते.रोजगार हमी योजना, जवाहर रोजगार योजना यांसारख्या योजनांच्या माध्यमातून सरकार बेरोजगारी दूर करण्यासाठी आणि ग्रामीण रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी कार्यक्रम करत आहे.

४. बालमजुरी:

बालपण हे मानवी जीवनातील आनंदाचा सर्वोत्तम टप्पा मानला जातो. तो निष्पापपणा आनंदाचे प्रतीक आहेत. मुले ही भावी पिढीचे तारे

आहेत असे मानले जाते. ते यश आणि विकासाच्या मार्गावर देशाचे भविष्य आहेत. मुळात बालमजुरी म्हणजे चौदा वर्षांखालील मुलांना करावे लागणारे काम कि,ज्यामुळे त्यांचे बालपण आणि अभ्यास हिरावला जातो. अशा मुलांना गिरणी, कारखाने, लघुउद्योग, दुकाने किंवा घरकामात काम करावे लागते. बालमजुरीचा मुलांच्या वाढीवर आणि विकासावर शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक अशा विविध पैलूंवर अत्यंत नकारात्मक परिणाम होतो.

बालमजुरीची कारणे:

1. गरिबी: बालमजुरीचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे गरिबी. दारिद्र्यरेषेखालील लोकांकडे त्यांच्या मुलांचे शिक्षण घेण्यासाठी पुरेसे पैसे नाहीत परिणामी, मुलांना पैसे मिळवण्यासाठी पालकांना मदत करावी लागते.

2. बेरोजगार पालक : बालमजुरीचा आणखी एक घटक म्हणजे वडीलधाऱ्यांची बेरोजगारी, जी मुलाला त्याची स्वप्ने आणि बालपण सोडून त्याच्या/तिच्या कुटुंबासाठी दोन वेळच्या जेवणासाठी पैसे कमवायला भाग पाडते.

3. कुटुंबांचे स्थलांतर कुटुंबांचे ग्रामीण भागातून स्थलांतर बालमजुरीसाठी शहरी भाग देखील एक प्रमुख घटक आहे. शहरांमध्ये कमाईच्या चांगल्या संधी मिळण्यासाठी ते स्थलांतर करतातमात्र, अशा गोष्टींची पूर्तता न झाल्यास त्यांची मुले बालकामगार बनतात.

4. जास्त लोकसंख्या: जास्त लोकसंख्येमुळे संसाधनांवर मर्यादा येतात आणि अधिक तोंडाना अन्न मिळवण्यासाठी मजुरी करावी लागते. त्यामुळे अशा मुलांनाबालमजुरी करणे बंधनकारक आहे

बालमजुरीविरूद्ध उपाययोजना: गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण आणि सरकारच्या शिष्यवृत्तीच्या तरतुदींमुळे गरीब मुलांना त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्यास मदत होत आहे, ज्यामुळे बालमजुरीचे प्रमाण कमी झाले आहे. शासनाकडून विविध योजना सुरू केल्या जातात. मुलांचे छळ आणि अत्याचारापासून संरक्षण करण्यासाठी POCSO कायदा लागू करण्यात आला आहे.

५. अंमली पदार्थांचे व्यसन:

मादक पदार्थांचे व्यसन म्हणजे औषधोपचार व्यतिरिक्त इतर हेतूसाठी औषधांचा वारंवार वापर करणे होय. तरुणांपासून ते जुन्या पिढीपर्यंत त्यांनी आपल्या शाखा भारतात पसरवल्या आहेत. अंमली पदार्थांचे व्यसन म्हणजे अल्कोहोल, उपशामक, उत्तेजक, अंमली पदार्थ, हॅल्युसिनोजेन आणि निकोटीन यांचे सेवन

अंमली पदार्थांच्या व्यसनाची कारणे:

1. कुटुंबापासून दुरावा
2. मनोवैज्ञानिक कारणे
3. अनुवांशिकता
4. मित्र/मैत्रिणींकडून दबाव

अंमली पदार्थांच्या व्यसनावर प्रतिबंध घालण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना: अंमली आणि सायकोट्रॉपिक पदार्थ कायदा, (NDPS) 1985 नुसार एखाद्या व्यक्तीला कोणतेही अंमली पदार्थ किंवा सायकोट्रॉपिक पदार्थाचे उत्पादन,

व्यवहारणे, विक्री, खरेदी, प्लास्टिक, हे नियोजन आणि/किंवा सेवन करण्यास प्रतिबंध.

अभ्यास पद्धती:

भारतातील सामाजिक समस्यांचा आढावा घेणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश आहे. भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्यांचे विश्लेषण करण्याच्या हेतूने इंटरनेटवरून विविध लेख डाउनलोड करण्यात आले.पुनरावलोकन केलेल्या लेखांमधून संशोधकाने समस्यांचे पद्धतशीरपणे विश्लेषण केले, अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षांवर आधारित संशोधकाने निष्कर्ष काढला.

निष्कर्ष:

सामाजिक समस्या भारताचा विकासाचा मार्ग रोखतात. संशोधकाने ओळखले की भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्या म्हणजे गरिबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, बालमजुरी आणिअंमली पदार्थांचा वापर. म्हणून संशोधकाला असे आढळले की सामाजिक समस्यांचे प्रत्येक पैलू परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी आहेत. जास्त लोकसंख्येमुळे उपभोगाची कमतरता येते, गरिबीमुळे बालमजुरी आणि निरक्षरता येते. लोकसंख्या आणि निरक्षरतेमुळेच बेरोजगारी सुरू होते सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी सरकारने विविध योजना देखील सुरू केल्या परंतु या योजना आणि प्रोग्रामबद्दल जागरूकता आणि ज्ञान नसल्यामुळे लोकांना त्रास होऊ शकतो. केवळ सरकार सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करू शकत नाही भारतातील सध्याच्या सामाजिक समस्यांना तोंड देण्यासाठी सरकार आणि सामान्य नागरिक दोघांनी हातात हात घालून चालले पाहिजे. प्रत्येकजण आपल्या विकासासाठी तसेच देशाच्या विकासासाठी जबाबदार आहे. यासह, भारत सरकारने मानवी हक्कांचे मूलभूत आणि उत्तम जीवनमान परिभाषित करण्यासाठी देशभरातील समाजातील गरीब वर्गाकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे.

गरिबी, बेरोजगारी, जास्त लोकसंख्या, बालकामगार यासारख्या सामाजिक समस्या भारतातील समाजांच्या विकासाला दडपून टाकतील अशा सामाजिक समस्या आहेत. बहुतेक संशोधन लेख त्यांच्या अभ्यासातील काही समस्यांवर किंवा फक्त एकाच समस्येवर केंद्रित होते. परंतु या रिव्ह्यू पेपरमध्ये संशोधकाने भारतीय समाजाच्या प्रमुख समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले आणि अभ्यासात असेही आढळून आले की सामाजिक समस्या परस्परावलंबी आहेत ज्या एका समस्येवर लक्ष केंद्रित करू शकत नाहीत जसे की जास्त लोकसंख्या गरीबी, गरिबीमुळे निरक्षरता इ. त्यामुळे सर्व सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्याच्या उद्देशाने सरकारने समान रीतीने पावले उचलली पाहिजेत आणि संपूर्ण भारतात जनजागृती कार्यक्रमही राबवावेत.

संदर्भ:

1. Khwairapam, D., & Singh, S. (2018). Study of poverty in India. International Journal of
1. Current Research, 10(4), 68468-68470.
2. Limaye, S., & Pande, M. S. (2013). A study of Child labour in India – Magnitude and challenges. INCON VIII. Pune, India: ASM's E journal of ongoing research in management and IT.
3. Social problems in India, Rawat Publications, Jaipur
4. Sandu, Z. S., & Sukiasyan, N. (2018).Overpopulation of India: Factors, Implications, and Recommendations. International Journal of Humanities, Art and Social Studies, 3(2).
5. Singh, C. (2022). A Study of Corruption in India. SSRN.
6. https://acbmaharashtra.gov.in/Legal